

Міністерство культури України
Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»

Ч

ИГИРИНЩИНА:

ІСТОРІЯ
І СЬОГОДЕННЯ

матеріали V науково-практичної конференції

12 - 13 листопада 2015 р.

ЧИГИРИНЩИНА: ІСТОРІЯ І СЬОГОДЕННЯ

**Матеріали V науково-практичної
конференції 12–13 листопада 2015 р.**

Черкаси
Вертикаль
2016

Наталія Василівна ДЕРЕВ'ЯНКО,
молодший науковий співробітник Національного
історико-культурного заповідника "Чигирин"

Світлана Анатоліївна БЕРЕЗОВА,
завідувач сектору науково-дослідного відділу
історії ювелірного мистецтва Музею
історичних коштовностей України

ПОТИРИ З ЧИГИРИНЩИНИ

В Музеї історичних коштовностей України зберігається досить значна кількість такої категорії культових предметів, як потири XVI–XIX ст. Найбільшу частку з них складають, зрозуміло, витвори українських майстрів, далі йдуть твори російських золотарів, європейських ювелірів. До окремої незначної групи відносяться роботи вірменських майстрів.

Потир (від грецької назви посудини, призначеної для пиття) – одна з головних посудин, яку використовують під час таїнства Євхаристії. Потир нагадує про смерть Христа та про чашу його страждань (Мв. XXVI, 39).

Найбільше потирів, виконаних українськими майстрами, відноситься до доби бароко, (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.), яка є в золотарстві України періодом найвищого розквіту. Окрім Києва, провідного ювелірного центра, чимало золотарів працювало в інших містах – Чернігові, Ніжині, Переяславі, Глухові та ін., виконуючи замовлення як світських, так і духовних осіб тогочасного суспільства. Вирізнути локальні школи українського золотарства дуже важко через відсутність на більшості витворів (в тому числі і потирах) клейм – цих таких важливих для нас позначок. Як виявилось, найбільшу частку виробів з клеймами складають твори київських майстрів, а серед них – витвори І. Равича та М. Наруновича. Стосовно оздоблення цих чаш для причастя, то помітно, що майстри надавали перевагу карбуванню.

Зображення, написи та декор потирів тісно пов'язані з їх літургійним призначенням. Для нас, звісно, найбільш цінними є потири з дарчими написами, гербами тих, хто офірував їх храмам. Інколи це відомі історичні особи, інколи пересічні, але, далеко небідні, представники тогочасного суспільства. Багато храмів, які згадуються в написах на цих предметах, давно вже не існують, немає про них згадок і у джерелах, а якщо і є, то ці згадки дуже скупи. І тому єдиними німими свідками їх існування є різноманітні предмети золотарства, в даному випадку – потири.

Безпосередньо з Чигирини та села Боровиця поблизу нього походять два потири, що зберігаються в Музеї. Перший з них (Рис. 1, ДМ-434), згідно з написом, знаходився в Преображенській церкві м. Чигирини. В написові, зробленому під вінцями чаші, говориться: СІЙ: КЄЛЕХ: ДО ЦЕРКВИ: СТО: ПРЕОБРАЖЕНСКОЙ: ЧИГИРИНСКОЙ: ПРИ СВЯЩЕНИКУ: ОНОЯЖЪ: ЦЕРКВИ: КОНДРАТУ ЛОТОШЕВИЧУ: СТА-РАНІЄМ ПАРАХВИЯН: ИВАНА СКИБЕЙКА: И ГАВРИЛА: ГЕРНИКА: 1748 ГОДА: МАРТА: А (1): ДНЯ СООРУЖЕНА: ЖЕ ТОЄЯЖЪ: ЦЕРКВИ.

Потир срібний, повністю позолочений. Висота його – 260 мм; діаметр вінця чаші – 113 мм; діаметр піддону – 156 мм.

На дзвоноподібній чаші з профільованими вінцями вигравірувано Голгофський хрест з написом "ІС ХС", оточений лавровим вінком з вдома перехватами, який плавно облямовує частина дарчого напису, зробленого

Рис. 1, ДМ-434

під вінцями. На грушоподібній центральній частині стояна – карбований узор з розташованих вертикально восьми квіток (нагадують соняшник) на довгих стеблах з листям (цю деталь стояна ще називають “яблуком”). Дві фігурні балясини, що є конструктивними елементами стояна, з'єднують його з чашею та піддоном. Піддон потиру має округлу форму, з нешироким трохи відігнутих краєм. Його нижня округла частина є підвалиною, на яку ніби встановлені два орнаментальні яруси. Верхній з них має форму шести видовжених, розширених донизу заокруглених лопатей, які візуально продовжують грані шийки піддону. Три з них мають гладеньку поверхню, інші три оздоблені карбованим у невисокому рельєфі рослинним узором, доповненим канфарником. На кожній лопаті візерунок оригінальний, тобто він не повторюється. В ньому превають листя аканта, виткі пагони з листям; квіти (дві нагадують квітки дзвоника), інші, більш стилізовані, нагадують квіти, що зустрічаються в українській вишивці. В цілому орнамент характерний для стилю бароко. Опуклі лопаті нижнього ярусу прикрашені по черзі крилатими голівками янголів та в'язками плодів з квітами, підвішених на стрічках, що більше нагадують видовжені листочки, виконані на тлі канфареної поверхні. Між вигинами лопатей традиційно для потирів цього часу – листочок аканту. Клейм на потирі немає, тому ім'я майстра встановити неможливо. Датою виготовлення можна вважати 1748 рік, відповідно до дарчого напису під вінцями, хоча, звісно, потир могли зробити і трохи раніше.

Стосовно осіб, імена яких значаться у написі, то в історичних джерелах згадується про те, що у 1745 р. “Преосвященний Київський Рафаїл надал Преображенській церкві антимінс, а також рукоположив священиками Кіндрата Лотосова (Лотоцевича), та Уласія” [14, 148]. Далі наводяться не менш цікаві факти: “Срібних та золотих діл майстри Іван Скибенко та чернець Гавриїл в березні 1748 році пожертвували Спаському храму чотири срібні “потирі” (чашу) і лжецю”. Тут звертаємо насамперед увагу на дату “1748 рік”, ім'я майстра Івана Скибенка [14, 148].

На жаль, такий майстер в монографії Петренка М. З. “Українське золотарство XVI–XVIII ст.” (К., 1970) не згадується. А чи не був він не тільки вкладником, але й автором представлених нами потирів? Звісно, це дуже сміливе припущення, яке, звісно, не можна ні заперечити, ні довести. Хоча серед витворів золотарства з МІКУ є предмети, які є вкладом, зробленим саме автором. Прикладом цього є потир київського майстра XIX ст. Максима Бишевського з написом “Сію чашу пожертво вал Гражданин г. Києва Максим Бишевский в церков с. Сваримя 1864 го м-ца июля”. Примітно, що у цьому випадку майстер не поставив клейма на потирі на відміну від срібного шлюбного вінця, що також зберігається в МІКУ [1, 58–62].

Як вказано вище, згідно з написом, потир походить з Преображенської церкви. Перші згадки про цей храм датуються 1596 роком, коли гетьман Павло Наливайко захищав місто від поляків. Саме в соборній Чигиринській церкві Преображення Господнього були поховані закатовані поляками малоросійські козацькі урядники: Богун, Войнович і Сутига “з написом на гробах про безневинне їх страждання за батьківщину і віру Православну” [6, 76–77]. Згідно із планом, вміщеним у “Щоденнику Патріка Гордона”, Спаський храм знаходився за квартал від західних воріт міста. Це креслення зображує церкву як тридільну п'ятибанну [3, 183]. У 1989–1994 роках на території Нижнього міста в Чигирині були проведені охоронні археологічні розкопки, під час яких було досліджено козацький цвинтар XVI–XVII ст. Встановлено, що поховання на цвинтарі знаходяться на трьох різних рівнях. Очевидно, це пов'язано із трьома періодами існування церкви. Поховання кінця XVI – середини XVII століть знайдені на глибині 0,9–1,05 м. Серед похованих – чоловіки, жінки, діти. Площа дослідженого цвинтаря 1200 м² [12, 4–5]. Знайдений археологами потужний шар попелу та деревного вугілля свідчить, що найстаріша в місті церква була знищена пожежею. 28 липня 1668 року від турецького ядра перетворилися в згарище “три величаві дерев'яні церкви Нижнього міста” [3, 63].

На початку XVIII століття населення міста Чигирини збільшується за рахунок переселенців з Лівобережної України. Чигиринщина знову перейшла до польських магнатів, згідно із трактатом про Вічний мир між Росією та Польщею 1686 року. Магнати Яблоновські відбудували місто і його сакральні споруди. Була відбудована і найстаріша церква міста – Преображення Господнього. Підтвердженням цього є виявлені

археологами поховання, що розміщувались на глибині 0,3–0,4 м. У археологічних звітах вказано, що II етап поховань проводився на кілька десятиліть пізніше найдавніших [12, 4–5]. Історик Л. Похилевич, спираючись на візитацію 1741 року, подає 1716 рік [15, 520]. Більш рання візитна ревізія уніатів за 1726 р. свідчить, що найстаріша Спасо-Преображенська церква була відбудована у 1724 році і освячена отцем Петром Медведівським 6–19 серпня 1726 року [13, 34–36].

У 1738 році чигиринське староство пограбували татари. Із Спасо-Преображенської церкви винесли все церковне майно, а священника було взято в полон. На 1741 рік храм із церковного начиння мав тільки 4 ікони на царських вратах. Богослужіння не проводилось через відсутність священника. Але вже в 1745 році Преосвященний Київський Рафаїл надав Преображенській церкві антиминос, а також рукоположив священниками Кондрата Лотосова та Уласія [13, 34–36]. В середині XVIII століття на Чигиринщині посилювся гайдамацький рух. Гайдамаки тричі нападали на місто Чигирин і “знищували все, що паном звалось” [16, 78]. Можливо, під час цих нападів була спалена Спасо-Преображенська церква.

У 1766 році було закладено фундамент нового храму і єпископ Гервасій його освятив. Під час археологічних досліджень було виявлено залишки дерев'яної підлоги розмірами 2,12x1,52 м та кам'яний фундамент. Цей факт підтверджує, що остання церква була дерев'яна на кам'яному фундаменті. У 1796 році церкву було розібрано. Службу проводити стало неможливо. Своїм коштом Соборну церкву парафіяни відремонтувати не змогли.

Існує версія щодо руйнації Преображенського храму: причиною зведення адміністративних будівель “присутственных мест” на місці храму стало створення Чигиринського повіту у 1797 році.

У 1995 році на місці Спасо-Преображенської церкви було зведено каплицю Пресвятої Богородиці, у крипті якої знаходиться 263 поховання із Свято-Преображенського цвинтаря.

Інший потир походить з церкви Різдва Богородиці с. Боровиця. Відомо, що в Україні є два села з такою назвою. Перше знаходиться в Чигиринському районі Черкаської області, друге – в Коростенському районі Житомирської області. Ми схильні думати, що мова йде про Боровицю, розташовану в 27-ми кілометрах від Чигирини. Це село має цікаву історію на відміну від маленького села з такою назвою на Житомирщині, про яке нічого невідомо. Село Боровиця, що на Черкащині, старовинне. Топонім “Боровиця” вперше зустрічається в польських джерелах в 1613 році [10, 54], як слобода на королівському ґрунті Черкаського староства, яка мала звільнення від податків і повинностей терміном на 20 років. Постім Боровиця стала містечком, жителі якого займались рільництвом, рибальством, чумацтвом, мисливством, брали участь у селянсько-козацьких повстаннях 30-х років XVII сторіччя. З середини XVII ст. Боровиця була сотенним містечком Чигиринського полку. За Андрусівським миром 1667 р. Боровиця відійшла до Польщі. Під час наступної війни між Росією та Польщею Боровиця була зруйнована поляками. За “Вічним миром” 1686 р. містечко знаходилося в нейтральній незаселеній зоні між Росією та Польщею. Після Прутського миру 1711 року Боровиця знову відійшла до складу Польщі. Жителі села активно брали участь у гайдамацькому русі. Після другого поділу Польщі (1793) Боровиця увійшла до складу Російської імперії (Чигиринський повіт Брацлавського намісництва). Серед знакових історичних подій Боровиці – участь у так званій Чигиринській змові (1877 р.). Звісно, що всі події початку XX ст. мали стосунок і до жителів села. Проте радянську владу там встановили лише у 1922 році, так як Боровиця, як і більшість сіл Чигиринщини входила до славнозвісної Холодноярської організації. До 1954 року Боровиця входила до складу Київської області. В 1959 році, у зв'язку із будівництвом Кременчуцької ГЕС, Боровицю було перенесено за 2 км, на крутосхили Дніпра. У 1959–60 роках, у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС, село було перенесено на високий рівнинний берег Дніпра. А стару Боровицю з її кутками, каналами, піщаними кучугурами, островами, річками і струмками, кожен з яких мав назву, поглинула вода водосховища.

Стосовно церкви Різдва Богородиці в Боровиці, то про неї згадує один з жителів села в контексті спогадів про куток “Хрещатик”, називаючи його місцевістю біля церкви Різдва

Пресвятої Богородиці [7]. Л. Похилевич у своїй праці “Сказание...” вказує на церкву Різдва Пресвятої Богородиці, як дерев’яну, III класу; землі має 39 десятин; збудована 1775 року на місці давньої, яка у візиті чигиринського деканату за 1741 рік описана саме так: “В тым мѣстечку церкѣвка под титулом з мартвых в станя, осикова, слома pokryта, стара, до руины нахилена бардзѣй огиде, ниж оздобе дому Божего reprzntaiqca, в року 1713 выбудована. В ней пушка древяна, килих цыновий, антиминос Варлаама Ясинского, мерницы шклянне” [15]. 1760 року до Боровиці прибув ксьондз у супроводі драгунів. Він відкрив церкву і пограбував її. Парафіяни змушені були викуповувати предмети культури [2, 142–143].

На початку 1860 року церква Пресвятої Богородиці була розібрана, а на її місці закладена нова дерев’яна на кам’яному фундаменті і освячена священником Іосифом Базилевичем. При церкві знаходилося приходське училище [15, 529]. В 1922 році на загальних зборах парафіян Різдно-Богородичного храму села Боровиці ухвалено рішення про приєднання до української Православної автокефальної церкви, про відправу Служби Божої на рідній мові [4, 54]. У липні 1922 року голова боровицького виконкому Кучеренко вилучив книги опису церковного майна [5, 43], а старший міліціонер боровицької волості Димнич – книги церковного архіву до 1910 року [4, 44], чи вилучалося церковне майно не відомо.

У 30-х роках XX століття церква була закрита, а потім і зруйнована. Керував руйнуванням церкви Микола Тихонович Сесін [9]. Ікони звезли до сільради, сторож Солонько Олекса потайки роздавав їх односельцям [8].

На потирі (Рис. 2, ДМ-304), що має стосунок до церкви Різдва Богородиці села Боровиці, під вінцями відповідний дарчий напис, виконаний у два рядки: “СІЙ КЕЛЕХ СООРУЖИЛЪ РАБЪ БОЖІЙ МИКИТА ЛИПАИ И ВАСИЛЬ ЗВИНГОРОДСКІЙ ДО ХРАМУ РОДЕСТВА БЦЫ В СЕЛО БОРОВИЦЮ 1748 ГОДУ АПРИЛЯ 2”. Висота його – 190 мм; діаметр вінця чаші – 93 мм; діаметр піддону – 119 мм. Поверхня потиру повністю позолочена. На дзвоноподібній чаші з профільованими вінцями окрім дарчого напису – гравіроване зображення Голгофського хреста з написом “ІС ХС” у вінку з листя, що нагадує акантове, з двома перехватами.

Стоян грушоподібний, з гладенькою поверхнею, приєднаний до чаші та піддону двома балясинами. Піддон шестилопатевий, двохярусний, з відігнутих шестилопатеви́м краєм та трикутними виступами між лопатями. Шийка його шестигранна з округлою насадкою – рифленим обідком-валиком. Грані шийки плавно переходять в округлі знизу лопаті верхнього ярусу піддону, які по контуру обведені рельєфним валиком. На цьому ярусі лопаті з гладенькою поверхнею чергуються з лопатями, прикрашеними узорами,

виконаними у невисокому карбованому рельєфі на канфареному тлі. В основі візерунку (на кожній лопаті він різний) – виткі пагони аканту з листям, стилізовані великі та маленькі квіти (нагадують тюльпани), фігурний, утворений стрічкою картуш з листям аканту всередині.

На лопатях нижнього ярусу піддону по черзі представлені виконані у досить високому карбованому рельєфі крилаті голівки янголів (з різним виразом обличчям у кожного) та гірлянди з плодів та квітів (всі вони різняться між собою), підвішені на стрічках, що більше нагадують видовжене листя. У вигинах між лопатями

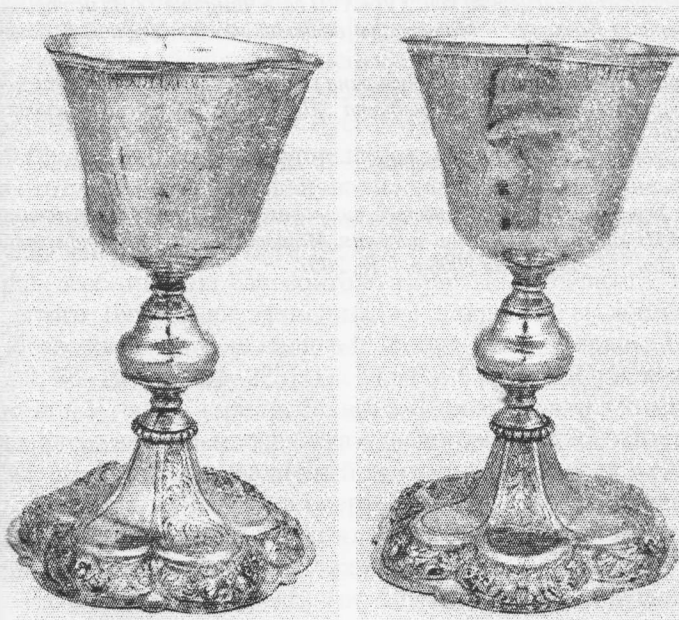

Рис. 2, ДМ-304

– традиційно для потирів доби бароко листочки аканту. Деталі декору підкреслені канфарником. Клейма на потири відсутні.

Він дуже схожий на попередній, вкладений до Преображенської церкви. Чаші обох потирів майже ідентичні за формою, мають позолочену гладеньку поверхню. На обох вигравірувані Голгофські хрести у вінках, на обох зроблені дарчі написи під вінцями. Стояни у потирів різні, але за формою і манерою орнаментатції дуже подібні піддони. Це стосується, насамперед, рослинних візерунків на лопатях, які хоча і різні за композицією, але окремі їх елементи майже ідентичні. Поглянемо на квітки, що нагадують тюльпани, великі квітки, зображення яких можна побачити в орнаментах на вишитих рушниках, сорочках тощо. Потирів з гладенькими чашами, зроблених українськими майстрами, досить мало. Традиційно їх чаші оздоблені накладними, так званими, “сорочками” – кошиками (ажурними чи суцільними), а дарчі написи найчастіше присутні по краю піддону (з лицьового боку чи на звороті). Так що представлені потири є оригінальними витворами, і, безсумнівно, виконані одним майстром, ім'я якого за відсутності клейм точно назвати проблематично. Але ми можемо зробити сміливе припущення, що срібних та золотих справ майстер Іван Скибенко є не тільки вкладником одного з потирів, але й автором обох, які зберігаються в колекції Музею. Це дуже сміливе припущення, яке, звісно, не можна ні заперечити, ні довести.

Щодо походження потирів – обидва надійшли в Музей у 1964 році з Київського державного історичного музею (тепер Національний музей історії України). Той, що з Преображенської церкви Чигирини, значиться у списку речей, що були повернуті Д. М. Щербаківським у 1922 р. з Гохрану в Москві [11; 17].

1. Арустамян Ж. Г. Максим Бишевський – майстер-срібляр XIX ст. // *Пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва із колекцій Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України. Тематичний збірник наукових праць.* – К., 1993. – С. 58–62.
2. *Архів Юго-Западної Русі.* – Ч. 1. – Т. 2, – К., 1867.
3. Гордон П. *Дневник 1677–1678.* – М.: Наука, 2005.
4. *Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО).* – Ф. Р. 442, Оп. 1, Спр. 19.
5. ДАЧО. – Ф. Р. 228, Оп. 1, Спр. 228.
6. Кониський Г. *Історія Русів.* – К.: Советский писатель, 1991.
7. *Матеріали польових досліджень авторів.* – Розповідь Суцєнка Івана Андрійовича, 1923 р. н.
8. *Матеріали польових досліджень Шмиголь Л. О.* – Записано від Костенка В. Д., 1928 р. н.
9. *Матеріали польових досліджень Шмиголь Л. О.* – Записано від Щириці В. І., 1920 р. н.
10. Нагавська Д. НАРИС ІСТОРІЇ СЕЛА ХРЕСТИ // “Залізнякаві читання”: матеріали Третьої наукової краєзнавчої конференції, с. Медведівка, 21 жовтня 2011 р. – Черкаси, видавець Чабаненко Ю., 2011. – 248 с.
11. *Науковий архів Інституту археології НАНУ.* – Ф. 9. – Арк. 13. – № 35.
12. *Науковий архів НІКЗ “Чигирин”.* – Горішній П. А. *Звіт археологічної експедиції у Чигирині 1993 р.*
13. Перепелиця А. *Из истории Спасо-Преображенской церкви кон. XVI–XVII вв. в Чигирине // Из истории и культуры линейного козачества Северного Кавказа. – Матеріали дев'ятої міжнародної Кубано-Терської науково-практичної конференції.* – Армавир, 2014.
14. Перепелиця А. *З історії Спасо-Преображенської церкви міста Чигирини (кінець XVI–XVII століття) // Наукові записки Національного історико-культурного заповідника “Переяслав”. “Релігійне життя Переяславської землі (XI–XXI)”.* – Вип. 1 (3). – 2007.
15. Похилевич Л. *Сказания о населенных местностях Киевской губернии.* – Б.-Церква, 2005.
16. Солодар О. *Нарис з історії Чигиринщини.* – Черкаси, 2003.
17. Станіцина Г. О. *Хроніка повернення в Україну церковних цінностей, вилучених у 1922 році (За архівними матеріалами Інституту археології НАН України // Музейні читання. Матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки” 11–13 грудня 2006 р.* – К., 2007.